

УДК 342.7

Матат Андрій Володимирович –
аспірант юридичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Україна, Київ, вул. Володимирська, 60)
ORCID ID: 0000-0002-1198-0505

Andrii V. Matat –
PhD student, Faculty of Law,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(60, Volodymyrska Street, Kyiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0002-1198-0505

Громадянство як правовий статус фізичної особи – суб'єкта основних прав (німецька доктрина та український досвід)

Стаття присвячена дослідженню інституту громадянства, який є ключовим елементом правового статусу фізичної особи, за допомогою якого реалізуються основні права людини. Розглянуто питання співвідношення громадянських та політичних прав людини, які здебільшого розглядаються як взаємозалежні різновиди прав людини. Проаналізовано німецьку та українську правничу літературу з теми дослідження, а також вивчено особливості громадянства Європейського Союзу.

Ключові слова: інститут громадянства, основні права, громадянські права, політичні права.

Статья посвящена исследованию института гражданства, который является ключевым элементом правового статуса физического лица, с помощью которого реализуются основные права человека. Рассмотрены вопросы соотношения гражданских и политических прав человека, которые в основном рассматриваются как взаимосвязанные виды прав человека. Проанализировано немецкую и украинскую юридическую литературу по теме исследования, а также изучены особенности гражданства Европейского Союза.

Ключевые слова: институт гражданства, основные права, гражданские права, политические права.

A.V. Matat Citizenship as an Individual's Legal Status as a Subject of Basic Rights (German Doctrine and Ukrainian Experience)

This article deals with the institute of citizenship which is a key element of the legal status of an individual through which the basic human rights are realized. The author considers the correlation between civil and political human rights which are considering as interdependent types of human rights. German and Ukrainian legal literature on the subject of the paper is examined and features of the citizenship of the European Union are analyzed.

Basic human rights are studied in the German legal doctrine. Basic human rights are realized through the legal status of a natural person as a subject of such rights. According to the natural-rights approach it is traditionally believed that basic human rights are the bearer of rights from nature. By the way, the state does not have a direct need to normative consolidation of such rights. Recognition of the basic rights by the state in modern conditions is one of the elements of the guarantee of human rights in a democracy.

The author highlights the legal status of a natural person who influences the realization of human rights. The legal status of the natural person involves various elements. One of the elements of the legal status of the natural person is the institution of citizenship. The article concludes that citizenship is a legal status of the natural person who can realize the complex human rights.

Keywords: institute of citizenship, basic rights, civil rights, political rights.

Постановка проблеми. Основні права людини, які досліджено здебільшого у німецькій правничій доктрині, мають тісний зв'язок з правовим статусом фізичної особи, в залежності від якого можуть бути певні особливості реалізації тих чи інших людських прав. За природньо-правим підходом, традиційно вважається, що основні (або, як ще називають їх – фундаментальні) права людини – належать носію прав від природи, а тому немає прямої необхідності у відповідному закріпленні таких прав на рівні держави. Визнання основних прав державою в сучасних умовах є нічим іншим, як елементом гарантії людських прав, що є ціннісною орієнтацією розвитку сучасних держав.

Разом з тим, ми маємо зосередити увагу на тому, що все ж таки правовий статус фізичної особи впливає на реалізацію її прав, навіть тих з них, які відносяться до основних прав. Правосуб'єктність фізичних осіб на рівні як національного правового регулювання, так і міжнародно-правового – залежить від правового статусу особи. Серед таких правових статусів виділяють інститут громадянства, який пропонується дослідити в межах запропонованої теми.

Мета дослідження полягає у вивченні інституту громадянства крізь призму реалізації основних прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення інституту громадянства привертає увагу українських правників, які досліджують даний інститут з різних методологічних підходів. До прикладу, варто виділити монографічні дослідження з цієї проблеми таких українських правників, зокрема як: О. Лотюк [1], О. Журавки [2], Р. Бедрія [3], М. Суржинського [4] та інших дослідників. Разом з тим, цікавою для дослідження окресленої проблеми є німецька правнича доктрина, в якій інститут громадянства також є в досталь дослідженою темою, особливо беручи до уваги контекст гарантування основних прав людини.

Тому, практична необхідність у дослідженні нових особливостей інституту громадянства, зважаючи на порівняльно-правовий метод, – видається перспективною та актуальною для правничої науки сьогодні.

Виклад основного матеріалу. Почнемо з того, що концепція основних прав фізичної особи

– це результат розвитку німецької доктрини, адже саме у ній почалось формування концепції основних прав фізичної особи.

З цього приводу, слід звернутись до думки, висловленої німецьким дослідником Андреасом Вільдтом, який зокрема зазначав наступне: «Ідея фундаментальних прав або «основних прав» є нині двозначною. По-перше, її можна тлумачити таким чином, що ці права є найзагальнішими правами, за допомогою яких обґрунтовуються чи легітимізуються спеціальні права. Цей аспект виходить на передній план передусім тоді, коли наголошують на універсальності прав людини. По-друге, під «фундаментальними» правами мають на увазі також найважливіші за змістом права, тобто принаймні інваріантне ядро мінімальних прав. Цей аспект виходить на передній план тоді, коли виявляється недоторканність та невід'ємність прав людини» [5, с. 119].

Основний Закон ФРН, який було прийнято 23 травня 1949 року, закріплює перелік основних прав, тобто конституційно гарантованих прав людини, у Розділі I «Основні права», який включає 22 статті (разом з поправками). Так, серед основних прав за Основним Законом ФРН можна виділити такі: захист людської гідності (ст. 1), особиста свобода (ст. 2), рівність перед законом (ст. 3), свобода віри, совісті та віросповідання (ст. 4), свобода вираження поглядів (ст. 5), а також інші. Окремо варто звернути увагу на право на громадянство, яке закріплено у статті 16 Основного Закону ФРН: «ніхто не може бути позбавлений німецького громадянства. Втрата громадянства може відбуватися лише відповідно до закону, а проти волі заінтересованої особи лише у випадку, якщо вона тим самим не стає особою без громадянства» (ч. 1 ст. 16) [6].

У міжнародному публічному праві інститут громадянства досліджується з особливою увагою. До прикладу, статтею 2 Європейської конвенції про громадянство 1997 року поняття «громадянство» визначається, як правовий зв'язок між особою та державою без зазначення етнічного походження особи [7]. Саме такий універсальний підхід лежить в основі визначення інституту громадянства у більшості сучасних держав. Крім того, міжнародне право впливає на розвиток внутрішньодержавного

права, оскільки уособлює собою стандартні вимоги до держави в галузі прав людини.

Більше того, дослідниками звертається увага на те, що громадянство має подвійний характер, затверджений у рішеннях Міжнародного суду ООН. Зазначене можна проілюструвати висновком, який зробив суд у справі Ноттебома: «громадянство належить до внутрішньої юрисдикції держави, проте саме міжнародне право визначає, чи може держава здійснювати міжнародно-правовий захист конкретної особи» [8, с. 98].

В українській правничій літературі з конституційного права звертається увага на розуміння людини як громадянина, що є надзвичайно важливим у характеристиці її соціальної сутності, її правового становища як особи, яка має правову приналежність до тієї чи іншої держави, що підпадає під дію її законодавства та узгоджує з ним свою поведінку. Громадянство є тією необхідною підставою, яка надає особі, що має статус громадянина, можливість повною мірою долучитися до політичного, економічного, правового та культурного життя суспільства й держави [9, с. 161].

Однією із форм індивідуальної та колективної ідентичності, як зазначається у Великій українській юридичній енциклопедії (том «Філософія права»), – є громадянство, адже саме таким чином людина усвідомлює себе громадянином, тобто особою, приналежною до політичної нації – співтовариства, об'єднаного спільною формою правової самоорганізації та політичною культурою. Значення поняття «громадянство» – як «належний громадянин» – відсилає до давньогрецького слова «*polites*» та латинського «*civis*». *Polites* – це громадянин поліса – давньогрецького міста-держави. Громадянство включало в себе пасивний та активний аспекти: з одного боку, підпорядковуватись правилам відповідного поліса, бути підданим, з другого – самому створювати ці правила, бути законодавцем [10, с. 278].

В «Юридичній енциклопедії» термін «громадянство» визначено, зокрема як «постійний правовий зв'язок особи з державою, що виявляється у їхніх взаємних правах та обов'язках. Сам термін властивий для країн з республіканською формою правління. У країнах

з монархічною формою правління належність особи до держави визначається терміном «підданство». Право на громадянство є невід'ємним правом людини, основою її правового статусу в державі та суспільстві. Громадянство нерозривно пов'язане з поняттям державності. Кожна суверенна держава сама визначає, хто є її громадянином, що відноситься до сфери внутрішньої компетенції держави» [11, с. 627].

Конституція України в статті 4 визначила, що в Україні існує єдине громадянство. Повертаючись до теоретичної складової, варто зазначити, що правовий зв'язок між особою і державою виникає та існує в силу визнання державою цієї особи своїм громадянином. Цей зв'язок проявляється у поширенні суверенної влади держави на таку особу. Влада держави поширюється на її громадян незалежно від місця їхнього перебування – у межах цієї країни чи поза її межами. Тому зв'язок між особою і державою є постійним і стійким [9, с. 162-163].

Інститут громадянства пов'язаний з двома загальними для більшості держав світу характерними елементами, зокрема питанням набуття і втрати громадянства.

Такими загальними характеристиками є, наприклад, два основних способи його набуття: а) від народження; б) внаслідок прийняття до громадянства – натуралізації. Набуття громадянства від народження ґрунтується на одному з двох принципів: праві крові (*jus sanguinis*) і праві фунту, або праві народження (*jus soli*). Право крові означає, що особа набуває громадянства батьків незалежно від місця народження, а право фунту – що особа набуває громадянства держави, на території якої народилася, незалежно від громадянства батьків. Більшість держав світу дотримуються принципу права крові (Німеччина, Франція, Україна та ін.). Принцип права фунту притаманний законодавству США та латиноамериканським державам. Прийняття до громадянства (натуралізація) – індивідуальний акт, що ґрунтується на добровільному волевиявленні особи. Здійснюється, як правило, з урахуванням умов, передбачених законом (відповідний термін проживання заінтересованої особи на території даної держави, її майновий стан, родинні зв'язки тощо) [11, с. 627].

Як зазначає німецький професор міжнародного права Матіас Гердеген, у німецькому праві принцип походження формує основні засади щодо громадянства (§4 Німецького закону про громадянство). Німецьке право громадянства з часу реформ 1999 року поступово відходить від нього на користь надання громадянства народженим в Німеччині дітям іноземних батьків, якщо батько чи мати протягом останніх восьми років правомірно перебували в Німеччині й мають право на перебування або три роки володіють необмеженим дозволом на перебування. Так, принцип *jus soli* та *jus sanguinis* поєднані один з одним в особливу комбінацію. Поєднання цих обох принципів набуття громадянства (походження чи народження в державі) може вести до набуття багатьох громадянств (приклад: народження дитини німецьких батьків в США). В окремих рідкісних випадках суворе застосування принципу землі народження (*jus soli*) державою громадянства батьків народження дитини за кордоном може тягнути за собою втрату громадянства і перетворення на особу без громадянства [12, с. 516].

Якщо звернутись до українського законодавства, то можна зробити висновок про поєднання зазначених двох принципів – *jus soli* та *jus sanguinis* – у контексті набуття громадянства України. Так, наприклад, статтею 7 Закону України «Про громадянство України» передбачено, що набуття громадянства за народженням може бути у випадках, якщо: 1) особа, батьки або один з батьків якої на момент її народження були громадянами України; 2) особа, яка народилася на території України від осіб без громадянства, які на законних підставах проживають на території України; 3) особа, яка народилася за межами України від осіб без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства іншої держави; 4) особа, яка народилася на території України від іноземців, які на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків; 5) особа, яка народилася на території України, одному з батьків якої надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків або набула за народженням громадянство того з батьків, якому

надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні; 6) особа, яка народилася на території України від іноземця і особи без громадянства, які на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства того з батьків, який є іноземцем; 7) новонароджена дитина, знайдена на території України, обоє з батьків якої невідомі (знайда) [13].

Не менш важливого та цікавого значення, особливо в рамках європейської інтеграції в Україні, має питання інституту громадянства у праві Європейського Союзу. Так, Договором про функціонування Європейського Союзу чітко визначено питання громадянства держав-членів ЄС, а саме: кожен, хто має громадянство однієї з держав-членів вважається громадянином Європейського Союзу, адже таке громадянство є додатковим до національного громадянства [14]. В контексті предмету нашого дослідження, варто звернути увагу на статтю 20 Договору, в якій йдеться про права громадян Союзу, хоча зазначається, що у зв'язку з громадянством ЄС виникають не лише права, а й обов'язки [14].

Змістом громадянства ЄС, як зазначає І.В. Яковюк, виступають взаємні права та обов'язки людини й держави. З юридичної точки зору дія такої конструкції можлива і щодо громадянства Союзу, тому що право ЄС наділяє фізичних осіб правосуб'єктністю. Громадянство останнього можна умовно охарактеризувати як нерозвинену модель національного громадянства, бо воно передбачає переважно гарантування прав, що окреслюють правові відносини між громадянами ЄС та інститутами Союзу (приміром, вибори до Європейського парламенту, подання петицій) або полегшують перехід з-під юрисдикції однієї держави-члена до юрисдикції іншої (вільне пересування територією Союзу) [15, с. 17].

Розглянувши в загальних рисах інститут громадянства, який є одним із найбільш поширених прикладів правового статусу фізичної особи, пропонуємо перейти власне до тих прав, які реалізуються громадянами. Такі права набули загального позначення як громадянські права. Громадянські права часто зустрічаються у поєднанні із політичними правами, оскільки це пов'язано із назвою Міжнародного Пакту про громадянські і політичні права [16], який було прийнято 1966 року Організацією Об'єднаних Націй.

Як зазначає С.П. Головатий, громадянські й політичні права часто називають людськими правами «першого покоління» чи «першим виміром» людських прав, чим вони відрізняються від економічних, соціальних і культурних прав, а також від колективних чи так званих «прав солідарності» [17, с. 266].

Права людини в контексті демократичних рухів починаються з того, що виходять за межі інституціолізованої політики, вони виламуються з рамок інституційної влади як «природне право» або «моральні вимоги», але лишень для того, щоб повернутися до політики як вимога громадянських прав, навіть необмежене право кожної людини на громадянство. Право на автономію чи «приватне життя», як доводить досвід тоталітарних диктатур, виборюється лишень як політичне право [5, с. 12].

Взагалі, на наш погляд, слід наголосити на тому, що градація людських прав є до певної міри умовною, адже громадянські права є таким ж самими правами людини, якими є культурні або економічні права людини тощо.

З приводу громадянських прав, що належать фізичній особі яка має громадянство конкретної держави, німецький дослідник Петер Хюбер зазначав про те, що така категорія людських прав нерозривно пов'язана із демократією та народним суверенітетом [18, Р. 1145]. В умовах демократії влада належить народу, який є її джерелом, що на прикладі Конституції України, викладено у статті 5 [19].

Крім того, німецький філософ Отфрид Гьоффе, приділяючи увагу дослідженню прав людини, також притримувався подібної думки. Зокрема дослідник зазначає, що «з точки зору окремої особи універсальні умови не просто мають значення «громадянських прав», визнаних лише за особами з певним громадянством. Швидше це права людини, які невід'ємно заслуговує кожна людина, лише тому, що вона людина, і які в даному морально-правовому, а не біологічному сенсі означають вроджені, природні, невідчужувані і недоторканні права» [20, с. 103].

Інший німецький дослідник – Георг Ломанн, виступаючи з доповіддю «Права людини між мораллю та правом», наводив узагальнення, посилаючись на Юргена Габермаса, який зокрема стверджував, що «Основний Закон ФРН визначається ідеєю прав

людини, а тому чужинці мають такий самий статус щодо обов'язків, надання послуг і права на захист, що й громадяни країни. Крім того, на думку Юргена Габермаса, всі люди мають бути наділені основними правами, і таким чином скоригувати партикуляризм суто юридичного тлумачення прав людини [5, с. 73].

В українській правничій літературі ототожнюються громадянські права з політичними правами. Такий підхід можна пояснити тим, що політичні права людини насамперед належать фізичній особі, яка має зв'язок з державою, що найбільш яскраво демонструється на прикладі інституту громадянства. Виходячи з такого розуміння політичних прав, їх можна зобразити у вигляді класифікації, відповідно до норм Конституції України.

До прикладу, аналізуючи Розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Конституції України можемо зробити висновок про те, що політичними правами, якими наділені громадяни України є: право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (ст. 36), право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38), право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39), право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення (ст. 40) [19].

Ідея громадянських прав полягає у тому, що саме завдяки набору тих чи інших можливостей – брати участь в управлінні державними справами або об'єднуватись у політичні партії чи громадські організації – відбувається реалізація зв'язку фізичної особи (у статусі громадянина) у відносинах із державою. Така взаємодія є активною формою участі фізичної особи, що підтверджує демократичний розвиток держави.

Порівнюючи права громадян та іноземців у німецькій доктрині, Петер Хюбер звертав увагу на те, що кожне основне право, наприклад право мати людську гідність і основний зміст прав людини є захищеними правами та визнаються як недоторканні, вони належать іноземцям такою самою мірою, як і громадянам Німеччини [18, Р. 1149].

Зосередивши увагу на деяких аспектах інституту громадянства як одного із правових статусів фізичної особи – носія основних прав, можемо зробити наступні **загальні висновки**:

1. Основні права людини мають певну специфіку їх реалізації, оскільки на це впливає правовий статус фізичної особи – носія людських прав. Правосуб'єктність фізичної особи може бути реалізована у статусі громадянина або іноземця, від чого залежить особливість комплексу основних прав.

2. В рамках дослідження теми було доведено, що основні права фізичної особи у статусі громадянина включають в себе комплекс політичних прав, адже інститут громадянства розглядається як правовий зв'язок фізичної особи із державою, що включає у себе взаємні права та обов'язки. Такий підхід є традиційним та впливає із міжнародно-правових стандартів в галузі прав людини.

3. Разом з тим, громадянські та політичні права слід розглядати як взаємозалежні, однак градація людських прав на такі два види, здебільшого є умовною теоретичною концепцією. Сказане, можемо пояснити тезою про те, що у будь-якому випадку громадянські та політичні права є людськими правами.

4. На прикладі дослідження німецької доктрини з цього питання, можна зробити висновок про те, що основні права фізичної особи, яка має статус громадянина у порівнянні, наприклад, з особою, яка є іноземцем – слід розглядати на одному рівні. Зазначене пояснюється тим, що основні права фізичної особи мають універсальний характер. До прикладу, право мати людську гідність і основний зміст прав людини є захищеними правами та визнаються як недоторканні, вони належать іноземцям так само, як і громадянам Німеччини.

5. Враховуючи євроінтеграційний процес в Україні, важливого значення має питання удосконалення гарантій правового статусу фізичної особи в контексті реалізації основних прав. Тому доцільно переглянути існуючий стан правового статусу фізичних осіб, з метою вирішення реальних проблем, які стають на заваді європейській інтеграції України до європейського співтовариства.

Список використаних джерел:

1. Лотюк О.С. Теоретичні основи інституту громадянства України: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 1998, 195 с.
2. Журавка О.В. Міжнародно-правова характеристика інституту громадянства: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 1999, 203 с.
3. Бедрій Р.Б. Громадянство України: конституційно-правові основи: дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2004, 187 с.
4. Суржинський М.І. Інститут громадянства України: конституційно-правовий аспект: монографія. К.: Наукова думка, 2011. 213 с.
5. Філософія прав людини. За редакції Ш. Госепата та Г. Ломана; пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. К.: Ніка-Центр, 2016. 320 с.
6. Basic Law For The Federal Republic of Germany. URL: <http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll?f=templates&fn=default.htm> (дата звернення: 30.04.2019).
7. Європейська конвенція про громадянство. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_004 (дата звернення: 20.04.2019)
8. Суржинський М.І. Інститут громадянства України: конституційно-правовий аспект: монографія. К.: Наукова думка, 2011. 213 с.
9. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України: підруч. 2-ге вид., перероб. і доопр. К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2010. 432 с.
10. Велика українська юридична енциклопедія. Максимов С.І. та ін. Т.2: Філософія права. Харків: Право, 2017. 1128 с.
11. Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 1: А-Г. К.: Вид-во «Юридична думка», 2011. 654 с.

12. Матіас Герденген. Міжнародне право. Пер. з німецької. Київ: «К.І.С.», 2011. 516 с.
13. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 № 2235-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14> (дата звернення: 01.05.2019).
14. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/text/40/f450346n12.pdf>. (дата звернення: 20.04.2019)
15. Яковіук І.В. Громадянство ЄС: поняття і співвідношення з національним громадянством. *Проблеми законності*. 2010. № 107. С. 13-22.
16. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_043 (дата звернення: 30.04.2019).
17. Головатий С. Про людські права. Лекції. К.: Дух і Літера, 2016. 760 с.
18. Huber, Peter M.: *Natürliche Personen als Grundrechtsträger*, in: Detlef Merten. Hans-Jürgen Papier (Hrsg.), *Handbuch der Grundrechte*, 2006, 1462 p.
19. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 25.05.2019)
20. Хёффе Отфрид. Справедливость: Философское введение. Пер. с нем. О.В. Кильдюшова под ред. Т.А. Дмитриева. М.: Праксис, 2007, 192 с.

References:

1. Lotiuk O.S. (1998). *Teoretychni osnovy instytutu hromadianstva Ukrainy. Candidate`s thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Zhuravka O.V. (1999). *Mizhnarodno-pravova kharakterystyka instytutu hromadianstva. Candidate`s thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
3. Bedrii R.B. (2004) *Hromadianstvo Ukrainy: konstytutsiino-pravovi osnovy. Candidate`s thesis*. Lviv [in Ukrainian].
4. Surzhynskiy M.I. (2011). *Instytut hromadianstva Ukrainy: konstytutsiino-pravoviy aspekt*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
5. *Filosofiiia prav liudyny: Sh. Hosepata ta H. Lomana* (2016). Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
6. *Basic Law For The Federal Republic of Germany*. URL: <http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll?f=templates&fn=default.htm> [in English].
7. *Ievropeiska konventsiiia pro hromadianstvo*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_004 [in Ukrainian].
8. Surzhynskiy M.I. (2011). *Instytut hromadianstva Ukrainy: konstytutsiino-pravoviy aspekt*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
9. Pohorilko V.F., Fedorenko V.L. *Konstytutsiine pravo Ukrainy: pidruch.* (2010). Kyiv: Alerta; KNT; Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
10. *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia. Vol. 2: Filosofiiia prava.* (2017) S.I. Maksymov (Ed.) et al. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
11. *Iurydychna entsyklopediia (Vols. 6); Vol.1: A-H.* (2011). Kyiv: Iurydychna dumka [in Ukrainian].
12. Matias Herdengen. *Mizhnarodne pravo.* (2011). Kyiv: «K.I.S.» [in Ukrainian].
13. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 № 2235-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>
14. *Konsolidovani versii Dohovoru pro Yevropeiskyi Soiuz ta Dohovoru pro funktsionuvannia Yevropeiskoho Soiuzu*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/text/40/f450346n12.pdf>.
15. Yakoviuk I.V. (2010). *Hromadianstvo YeS: poniattia i spivvidnoshennia z natsionalnym hromadianstvom. Problemy zakonnosti, issue 107, 13-22* [in Ukrainian].
16. *Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_043.
17. Holovaty S. *Pro liudski prava. Leksii* (2016). Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].

18. Huber, Peter M. (2006). Natürliche Personen als Grundrechtsträger, in: Detlef Merten / Hans-Jürgen Papier (Hrsg.), Handbuch der Grundrechte [in German].
19. Konstitutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>
20. Khëffe Otfryd. (2007). Spravedlyvost: Fylosofskoe vvedenye. Moscow: Praksys [in Russian].